

Маріанна Шпак

*Запорізький національний університет,
Музей культури єврейського народу та історії Голокосту
«Музей Михайла Мармера», Україна*

ДИЛЕМА УНІФІКАЦІЇ ВИМОГ ДО ПРИСВОЄННЯ ЗВАНЬ ПРАВЕДНИКІВ НАРОДІВ СВІТУ НА ПРИКЛАДІ ПРЕДСТАВНИКІВ БОЛГАРСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

Marianna Shpak

*Zaporizhzhia National University,
Museum of Jewish people culture and Holocaust history «Mikhail Marmer Museum»,
Ukraine*

THE DILEMMA OF THE UNIFICATION OF REQUIREMENTS FOR CONFERMENT RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS TITLE ON THE EXAMPLE OF BULGARIAN AND UKRAINIAN CLERGY

The article is devoted to the analysis of one of the components of the history of the Holocaust, which has long acquired general norms of morality and warnings for humanity. The tragedy of the extermination of the Jews, which occurred in the XX century, does not stop being relevant now, because the past scale genocide still contains not fully elucidated question and accordingly, no conclusion made by experts in the history of the Shoah.

In the context of rethinking the facts of the Holocaust, one of the actual topics for discussion is the salvation of Jews during the Second World War and the role of people, who risked their life for salvation of Jews. It is well known, that the persons who were the saviors of the Jews, received the title of Righteous Among the Nations. However, whether all the heroes have been awarded the award deservedly – has become a difficult decision for many professionals.

Keywords: Holocaust, Righteous Among the Nations, Yad Vashem, genocide, Jews, church, clergy, salvation.

Явище Голокосту має багато дискусійних тем, які суспільство ХХІ ст. продовжує аналізувати крізь призму ідеологічних надбудов чи емоцій. Лишаються питання, які, не зважаючи на застосування сучасними вченими нових підходів у дослідженні трагедії Шоа, все ж не можуть набути вичерпних відповідей в контексті переосмислення історії Голокосту. Таким випадком є й історія порятунку євреїв під час Другої світової війни та ролі людей, що ризикували життям заради їх спасіння.

В 1953 р. Кнесет Ізраїлю для неєвреїв, що рятували життя іудеїв, запровадив звання «Праведники народів світу». Особливі випадки присвоєння цієї нагороди є відзнака представників духовенства, які вважали своєю місією захистити невинних жертв від нацистів. Проте критерії до визнання священників-рятівників Праведниками, як виявилось, можуть бути різними, і лобіюватися в залежності від ситуації в країні, де жили священнослужителі під час війни, та за яких умов відбувався порятунок жертв.

У січні 2017 р. Єфраїм Снех, колишній ізраїльський міністр охорони здоров'я та діючий депутат Кнесету, Моше Кешет, професор права Хайфського університету, і Моше Алон, адвокат, зібрали 200 підписів євреїв, врятованих священниками Болгарії, й подали до Нобелівського комітету заяву на призначення Болгарській православної церкві премії у номінації Миру. Також вони пообіцяли надіслати до Конгресу США додаткові листи та звернення, аби їх заявку на визнання заслуг церкви було прийнято фахівцями у галузі права до розгляду.

Мотивацією для дії ізраїльських спеціалістів стали видані в 1943 р. звернення та прохання до влади від болгарського духовенства щодо фактів порятунку єврейських родин та протистояння митрополитів антисемітизму у період війни¹.

Безумовно, дії священників – це благородний жест, який є прикладом для сучасного покоління в наслідуванні безкорисливих цілей та жертвовності заради ближніх. Проте якщо аналізувати становище Болгарії в період Другої світової війни, то слід зауважити, що ці території ніколи не були окуповані німецькими військами, адже Болгарія була сателітом Німеччини. Крім того, у 1940 р., ще до прийняття болгарською владою згоди стати союзником у війні, уряд держави–встановив для місцевих євреїв соціально-економічні обмеження, а через рік, 23 січня 1941 р. офіційно вступив в силу закон «Закон про захист нації», що копіював засади Нюрнберзьких расових законів Німеччини 1935 р.²

Одночасно етнічне населення Болгарії сприйняло антисемітський закон вкрай негативно й відреагувало на дискримінаційні дії проти євреїв вимогами і петиціями на ім'я царя та представників уряду.

Велику роль у підтримці протестів та відкритих заяв відіграв Священний Синод Болгарської православної церкви. Протягом 1940-1942 рр., після впровадження владою заходів проти євреїв, духовенство видало 14 протоколів із зверненнями до Національних Зборів. У документах йшлося про занепокоєння митрополитів тим, що іудеї змушені носити на одязі «шестикутну зірку» та масово переходять в християнську віру. Також йшлося про прохання переглянути проект закону «Закон про захист нації» і обрати новий склад комісії для аналізу антидемократичного закону. Але архієреї не змогли ні в чому дійти згоди з урядом, хоч протести й критика духовенством «Закону про захист нації» мали найбільше значення з точки зору успадкованого морального авторитету Болгарської Православної церкви в державі.

У серпні 1942 р. при Міністерстві внутрішніх справ Болгарії було створено Комісаріат з єврейських питань на чолі з полковником О. Білевом. У січні 1943 р. в Софію прибув представник СС Т. Деннекер, замісник оберштурмбанфюрера А. Ейхмана, із завданням організувати депортацію євреїв в Польщу до табору смерті. 23 лютого Деннекер та Білев підписали погодження про депортацію 20 тис. євреїв із новоприєднаних до Болгарії Македонії та Фракії. Проте згодом сам керівник Комісаріату з єврейських питань додав до того списку все болгарське єврейське населення у кількості 48 тис. осіб³.

Після того, як 4-го березня 1943 р. із територій Македонії та Фракії було депортовано 11 тис. 343 особи, О. Білев розпочав акцію збору єврейського населення в межах «старих кордонів» із міст Кюстенділ, Дупніца, Верхня Кума, Пазарджишка й Пловдив. Коли у березні у м. Пловдиві євреїв зібрали до тимчасового табору, місцевий митрополит Кирило Пловдівський пробрався туди таємно і заявив поліції, що ляже під потяг, якщо жертв почнуть відправляти за межі країни⁴. В цей же час він відправив царю Борису III телеграму, в якій просив про помилування євреїв. Але зворотної реакції не було, і тоді священнослужитель перетворив свій будинок на укриття для вихрещених євреїв.

Навесні 1943 р. загроза винищення євреїв посилилися. У відповідь на це інші представники болгарського духовенства активізували свої дії щодо порятунку жертв від антисемітизму. В лютому митрополит Стефан Софійський приймав у себе делегації, які жалілися йому на злочинні дії державною молодіжною організацією «Бранник» по відношенню до євреїв столиці. Владика одразу включився у протистояння з владою, звертаючись до місцевої поліції та громадських активістів. Це дало свій результат – антиєврейські акції молоді припинилися⁵.

¹ Zieve, T. (2017, March 13) Bulgarian church nominated for Nobel Peace Prize for saving Jews. *The Jerusalem Post*. <<http://www.jpost.com/Diaspora/Bulgarian-church-nominated-for-Nobel-Peace-Prize-for-saving-Jews-483975>> (2017, Березень, 18).

² Танева, А. Спасяването на евреите в България. *Холокост и съвременност*. <<http://www.holocausteducentre-bg.org/balgarskiat-sluchai/spasiavaneto-na-evreite-v-balgaria/>> (2017, Травень, 01).

³ Йорданов, А. (2016, Декември, 26) Спасяването на българските евреи. *История на света*. <<http://istorianasveta.eu/index.php/история/родна-история/българия-1878-1944/334-спасяването-на-българските-евреи.html>> (2017, Травень, 07).

⁴ Гроервейдл, Л. (2015). Спасение евреев Болгарии. *Академическая Вики-энциклопедия по еврейским и израильским темам* <<http://ejwiki.info/wiki/>> (2017, Травень, 12).

⁵ Шанкаровский, М. (2009). Болгарская Православная Церковь в годы Второй мировой войны. *Седмица RU*. <<https://www.sedmitza.ru/text/856931.html>> (2017, червень, 07).

16 березня Синод відправив уряду 2 листа із проханнями створити нормальні умови життя євреям, якщо ті будуть відправлені до табору. Крім цього зауважувалося, що більшість із них вже не є іудеями, а перейшли до православної віри, і тому ці люди заслуговують на послабленні умови закону «Закон про захист нації».

Складене клопотання священнослужителів передав Б. Філову митрополит Віденський Неофіт, голова засідання Синоду, але старання допомогти євреям не увінчалися успіхом.

Пізніше Неофіт звернувся із проханням не відправляти євреїв концентраційного табору до голови уряду, чим започаткував письмові акції духовенства проти антигуманних жестів влади¹.

Після довготривалої відмови в аудієнції митрополиту Віденському, цар вирішив зустрітися з малим складом Синоду. На зустрічі, яка відбулася в середині квітня 1943 р., священнослужителі намагалися відстояти свою думку, в першу чергу, перед прем'єр-міністром Б. Філовим. Цар Борис III чіткої відповіді не дав, тож загроза депортації залишалася в дії.

19 травня 1943 р. інформація про план депортації була масово поширена серед населення Софії. На засіданні 21 травня 1943 р. Рада міністрів проголосувала за рішення наказу № 70, який надавав «Комісаріату з єврейських питань» повноваження на депортацію осіб єврейського походження з території столиці. За кілька днів у державній типографії було надруковано повістки, в яких вказувалося, що з моменту отримання документу, євреям в триденний термін необхідно з'явитися до назначеного місця збору з ручним багажем не більше 30 кг².

24 травня, у день національного свята Кирила та Мефодія, все єврейське населення столиці зібралося в центральній синагозі м. Софії на промови рабинів А. Хананеля та Д. Ціона. Зібрання прийняло рішення взяти участь в народній маніфестації протесту. Таким чином, було організовано єврейські підрозділи самооброни. Перед царським палацом на площі «Відродження» зібралася багатотисячна демонстрація, яка розпочала фізичний супротив поліції. Військові заарештували 412 осіб, 12 з них були відправлені до табору Самовіт на узбережжі Дунаю. Це стало першим етапом депортації євреїв у болгарські провінції³.

В цей день євреї були не єдиними, хто протестував. Митрополит Софійський Стефан на травневе свято влаштував урочисте богослужіння на площі «Олександра Невського», де закликав народ не залишати євреїв і протидіяти Комісаріату з єврейських питань.

24 травня, коли почалися сутички народу з поліцією, Митрополит Софійський Стефан сховав у своєму будинку рабина столиці А. Хананеля. Такими зухвалими діями священнослужитель викликав обурення багатьох чиновників. О. Білев направив офіційну скаргу на митрополита до Ради Міністрів, члени молодіжної організації Всеболгарського союзу «Батько Паїсій» і Болгарського національного легіону поширювали в столиці листівки з обвинуваченнями архієрея Стефана Софійського в антидержавній політиці, а державна прокуратура почала шукати докази для притягнення його до судової відповідальності. На обвинувачення поліції священнослужитель заявив, що буде вихрещувати всіх євреїв, які до нього звернуться. За це митрополита посадили під домашній арешт⁴.

Авторитаризм влади не зупиняв духовенство, бо 22, 24 і 25 червня 1943 р. Синод поновив свої дії і обговорював становище євреїв та вирішував питання про проведення заходів щодо їх порятунку. Нажаль, намагання митрополитів Болгарської православної церкви не змогли перешкодити акції висилки євреїв із столиці, які проводилися з 26 травня по 7 червня 1943 р.

Сьогодні вважається, що на рішення царя Бориса III відправити іудеїв в провінції Болгарії, а не до табору смерті, більшою мірою вплинула категорична позиція Болгарської Православної церкви. Опір архієреїв став незаперечним аргументом для недопущення в країні «остаточного вирішення єврейського питання».

За підтримку та захист єврейського населення Болгарії у 2001 р. Яд Вашем нагородив посмертно званнями «Праведників народів світу» митрополитів Стефана та Кирила, вручивши

¹ Танева, Албена, Газенко, Иванка (2002). Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия Синод на Българската православна църква по еврейския въпрос (1940 – 1944). *София: Център за Еврейски изследвания «Св. Кл. Охридски»*, 138.

² Этингер, Я. Спасенные в Холокосте. <<http://lechaim.ru/ARHIV/128/greta.htm>> (2017, травень, 04).

³ Гроервейдл, Л. (2015). Спасение евреев Болгарии. *Академическая Вики-энциклопедия по еврейским и израильским темам* <<http://ejwiki.info/wiki/>> (2017, травень, 12).

⁴ Ионкис, Г. (2002). Человек, который остановил Гитлера. *Лехаим*, 12(128) <<http://lechaim.ru/ARHIV/128/greta.htm>> (2017, травень, 14).

медалі їх племінникам¹.

У 2003 р., з нагоди 125-ти річчя Стефана, в с. Широка Лука, де народився митрополит, в присутності посла Ізраїлю було встановлено бюст Праведника. Через шість років на місці поховання священнослужителів-Праведників в Бачковському монастирі їм присвятили меморіальну дошку.² Поруч з державними заходами, що проводяться в знак пошани духовенства Болгарії, хочеться підняти питання про відношення влади Ізраїлю до Української Греко-Католицької церкви, яка також має чимало яскравих історій про ризик священнослужителів заради порятунку євреїв. А саме – йдеться про митрополита Андрея Шептицького, духовного й суспільного лідера Галичини, за яким у повоєнний час радянська ідеологія закріпила клеймо «колаборанта». Заангажовані факти про діяльність А. Шептицького навіть у ХХІ ст. спотворюють дійсність, і не дають жодної можливості спільноті та поки ще живим свідкам, врятованим митрополітом, побачити його ім'я у списках Праведників народів світу.

Сьогодні не тільки українці кидають сили на те, аби знайти істину у спростуванні історичних тверджень про співпрацю кира Андрея Шептицького із нацистами та про його реальну допомогу іудеям. В період Другої світової війни, у складній політичній та ідеологічній ситуації в Галичині, вияв громадської позиції авторитетного митрополита став «яблуком розбрату» між багатьма політичними силами.

Так, 30 червня 1941 р. у Львові було створене Українське Державне Правління на чолі з Я. Стецьком, і проголошено урядом Акт про відновлення української Незалежності. Наступного дня, 1 липня 1941 р., від кира Андрея Шептицького вийшло послання, в якому він визнав відновлення незалежності України та уряд Я. Стецька, а 25 липня привітав по радіо німецьку армію як визволительну. Власне, це його вітання і стало головним аргументом звинувачення митрополита й Української Греко-Католицької Церкви в колабораціонізмі³.

Але не побачивши від окупантів покращень для становища місцевого населення, у 1942 р. А. Шептицький переосмислює взаємини з німецькою владою. 29 серпня 1942 р. священнослужитель надсилає листа, де засуджує антилюдські дії нацистів, до папи Римського Пія XII, який до війни довгий час був нунцієм в Німеччині та підтримував зв'язки з представниками німецької політичної еліти.⁴ Вступивши на Святий Престол, Пій XII з початком Другої світової війни обмежився тільки обережними заявами до нацистського уряду щодо знищення жертв.

Кир Андрей Шептицький, на відміну від католицьких архієреїв, став чи не першим священнослужителем, хто відкрито засвідчив Папі Римському про навмисне знищення нацистами євреїв. У листі він зазначає: «Сьогодні уся країна згодна щодо того, що німецька влада погана, справді диявольська, і напевне ще більшою мірою, аніж більшовицька влада... Першими жертвами є гебреї. Кількість гебреїв, убитих у нашій невеликій країні, з певністю уже перевищила двісті тисяч».

У цьому зверненні Шептицький також згадує, що писав протест до Г. Гімлера та «...намагався остерегти молодь від запису до міліції, де можна низько впасти»⁵.

Згодом, у листопаді 1942 р. митрополит написав пастирське послання до українців «Не вбий». В ньому він засуджує терор та закликає до свідомості віруючих: «...Християнин є обов'язковий заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для грабунку, і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви»⁶.

¹ The Righteous Among the Nations Department. *Yad Vashem* (2016, January, 1).

<<http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous-linked/statistics/bulgaria.pdf>> (2017, червень, 02).

² Benatov, J. (2013). Debating the Fate of Bulgarian Jews during World War II. *Bringing the Dark Past to Light The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Nebraska: University of Nebraska Press, (8), 108–131.

³ Бриндак, І. (2010). Ще раз про «колабораціонізм» Митрополита Андрея Шептицького. *Дрогобицька духовна семінарія*. <<http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2011/744-once-again-about-collaboration-andrey-sheptytsky.html>>

⁴ Етингер, Я. (2003). Політика Ватикана и Холокост. *Русская народная линия*.

<http://ruskline.ru/monitoring_smi/2003/11/05/politika_vatikana_i_holokost>.

⁵ Лист Митрополита Львівського Андрея Шептицького до Папи Пія XII. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. <<http://www.ji.lviv.ua/n28texts/lyst-papy.htm>> (2017, липень, 25).

⁶ Із Послання Митрополита Андрея Шептицького «Не убий». *Незалежний культурологічний часопис «І»*. <<http://www.ji.lviv.ua/n28texts/ne-ubij.htm>> (2017, липень, 25).

Хоч у тексті немає прямих вказівок на поляків та євреїв (передусім через цензуру), проте безсумнівним є те, що послання спрямоване саме на порозуміння з цими народами.

У 1944 р., вже після відновлення в Галичині Радянської влади, полковник Волошенко, начальник другого відділу УНКГБ у Львівській області, написав своєму керівництву секретний звіт про діяльність Української Греко-Католицької церкви. У документі йшлося про зміни настрою Шептицького по відношенню до нацистів в 1942 р. та про обшуки німецькими солдатами резиденції митрополита у Соборі Св. Юра¹.

На цьому позиції звинувачень митрополита щодо його прихильності до дій німецької влади не завершуються. Вважається, що Андрей Шептицький дав у квітні 1943 р своє пастирське благословення на створення дивізії СС «Галичина». У 90-х роках ХХ ст. на сторінках греко-католицького аналітичного часопису «Патріархат» було поміщено лист Михайла Демковича-Добрянського, колишнього члена УЦК, котрий був безпосереднім свідком справ, пов'язаних із заснуванням дивізії. Під присягою він поклявся, що кир А. Шептицький не причетний до благословень дивізії. Священнослужитель тільки висловився двома актами: визнав потребу української збройної формації та призначив 12 військових капеланів під проводом о. Василя Лаби – професора Богословської академії. А ні в часи, коли утворилася дивізія, а ні пізніше, ніхто з українських дячів, які мали близьке відношення до дивізії, не знали нічого про благословення митрополита для дивізії «Галичина», адже такого акту дійсно не було².

Зважаючи на всі обвинувачення, що адресовані А. Шептицькому, є безперечні факти, які виправдовують його в повному обсязі та заслуговують на визнання від Ізраїлю – це свідчення врятованих від нацистів євреїв.

Іван Гірний, який з 1941 по 1944 рр. був особистим водієм А. Шептицького, склав нотаріально завірени свідчення про те, що не раз транспортував євреїв до безпечного притулку. З відома митрополита та за розпорядженнями його рідного брата о. Климентія, чоловік потайки доправляв потенційних жертв до монастирів та інших схованок у вантажівці «Форд» (на неї була виписана спеціальна перепустка, що дозволяла використовувати це авто для перевезення церковного майна), чи на приватному митрополитовому «Пакарді». Врятованих євреїв переодягали в монаший одяг та забезпечували фальшивими документами.

Крім того, А. Шептицький переховував юдеїв у власній резиденції. Відомо, що троє рабинів – Давид Кагане та Єзекиїл Левін зі Львова, і Кальман Хамейдес із Катовіц перебували в нього навіть в той час, коли палати митрополита були під пильним контролем нацистів і щодня обшукувалися солдатами³.

За свідченнями раббі Давид Кагане, під час війни А. Шептицькому вдалося врятувати від смерті понад 150 євреїв. Хоча, можна припустити, що їх число значно більше, адже не всі діти могли знати, хто і за чиєю вказівкою їх рятував. До того ж, багато свідків виїхало з Галичини одразу після 1945 р., так і не розповівши власну історію порятунку⁴.

Цікавим є той факт, що твердження рабина Кагане про рятувальні акції А. Шептицького зовсім скоро втратили свою вагу. У 1981 р., коли в Ізраїлі розглядалося питання про присвоєння митрополиту звання «Праведника народів світу», на голосуванні сам Давид Кагане утримався⁵. Вже тоді стало очевидним, що після Другої світової війни особистість священнослужителя стала предметом багатьох міжнародних сфабрикованих обвинувачень і наклепу, які впливали навіть на рішення тих, хто був зобов'язаний йому життям.

¹ Аврамчук, О. (2015). Мудрий праведник у вогні світової війни. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької церкви*. (2017, липень 28).

<http://news.ugcc.ua/articles/mudriy_pravednik_u_vogni_svitovoi_viyuni_74409.html> (2017, Липень 28)

² Історія архієпархії (2017, липень, 28). *Івано-Франківська архієпархія УГКЦ. Офіційний медіаресурс*.

<<http://ugcc.if.ua/istoriia-arkhiieparkhii.html>>

³ Бусанг, Ю. (2009). *Митрополит Шептицький Ще один погляд на життя й діяльність*. Львів: «Друкарські куншти».

⁴ Єгорова, І. (2005). Духовний символ для сьогодення. «День». <<https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/duhovniy-simvol-dlya-sogodennya>> (2017, липень, 28).

⁵ Ковба, Ж. (2010, Лютий, 22). «Шептицький фактично очолив єдину в Європі організовану акцію рятування євреїв» Прилбичі. *Релігійна громада Української Греко-Католицької церкви*. <http://prylbychi-ugcc.at.ua/load/pri_mitropolita_andreja/statti_v_interneti/sheptickij_faktichno_ocholiv_edinu_v_evropi_organizovanu_akciju_gjatuvannja_evrejev/9-1-0-12> (2017, серпень, 02).

Більше того, згодом свідчення про спасіння рабина та багатьох інших євреїв, призвели в Єрусалимі до парадоксального випадку. У 1996 р., після чергового розгляду комісією Яд Вашем справи А. Шептицького, члени засідання зійшлися до визнання Праведником не митрополита, а його брата – архимандрита Климентія, який у воєнний час діяв за вказівками кира А. Шептицького.

Але той випадок не применшив значення митрополита та пам'ять про нього. Робилося чимало спроб, аби роль Андрея Шептицького у порятунку євреїв була визнана офіційно.

Так, 24 червня 2001 р., Папа Іван-Павло II, під час свого візиту до України, причислив до лику блаженних Климентія Шептицького та віддав шану митрополиту Андрею Шептицькому, підкресливши, що прийде той час, коли Слугу Божого Андрея причислять до лику Святих.

У 2005 р. проф. Адам Ротфельд, тоді ще міністр закордонних справ Польщі, виголосив в Україні промову, у якій закликав молоде покоління українців зуміти правильно розпорядитися духовною спадщиною його спасителів – митрополита Андрея та архимандрита Клементія¹.

У 2008 р. єврейська громада України визнала Шептицького Праведником самостійно. Головний рабин України Моше Реувен Асман зазначав: «Ми хочемо віддати належне людині, що врятувала сотні євреїв. Ми маємо боротися не тільки з антисемітизмом, ксенофобією, але й пам'ятати своїх героїв, нагадувати про них підростаючому поколінню».

Крім того, визнання митрополита відбулося публічно не лише в Україні. 24 квітня 2012 р. у Канадському парламенті, на засіданні Палати Громад, одногосло було прийнято рішення «визнати заслуги перед людством митрополита А. Шептицького і його мужність, гуманність та співчуття до переслідуваної єврейської спільноти його архиепархії»².

Таким чином, з моменту першого засідання комісії Яд Вашем у розгляді справи А. Шептицького пройшло майже 40 років. За цей тривалий період критика діяльності митрополита показала, що до цього часу в суспільстві не сформувалося єдиного висновку співвідношень подій Другої світової війни та умов, в яких доводилося діяти священнослужителю Української Греко-Католицької церкви.

Більше того, приклад А. Шептицького наводить на думку, що в процесі присвоєння звання «Праведників народів світу» сьогодні варто сприймати багатовекторність становища рятівників та аналізувати кожен чинник, який призвів до успішного порятунку євреїв.

Саме тому, порівнюючи умови, в яких діяло духовенство в період Другої світової війни в Болгарії та Україні, а точніше – Галичині, постає нове проблемне завдання: де ризик духовних лідерів був більшим – у Болгарії, яка мала стійкі державні засади і монарха, чи на окупованій нацистами українській території, де точилася боротьба між німецькою та радянською моделями влади й ідей?

References:

1. Avramchuk, O. (2015). Mudryi pravednyk u vohni svitovoi viiny [Wise Righteous in the Fire of World War]. *Informatsiyni resurs Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi tserkvy – Information resource of the Ukrainian Greek Catholic Church*. <http://news.ugcc.ua/articles/mudriy_pravednik_u_vogni_svitovoi_viyi_74409.html> (2017, Lypen, 28) [in Ukrainian].
2. Benatov, J. (2013). Debating the Fate of Bulgarian Jews during World War II. *Bringing the Dark Past to Light The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Nebraska: University of Nebraska Press, 108-131 [in English].
3. Bryndak, I. (2010). Shche raz pro «kolaboratsionizm» Mytropolyta Andreia Sheptytskoho [Once more about Metropolitan Andrey Sheptytsky's "Collaboration"]. *Drohobyska dukhovna seminariia – Drohobych Theological Seminary*. <<http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2011/744-once-again-about-collaboration-andrey-sheptytsky.html>> [in Ukrainian].
4. Busgang, Yu. (2009). Mytropolyt Sheptytskyi. Shche odyin pohliad na zhyttia y diialnist [Metropolitan Sheptytsky. One more look at life and activity] *Drukarski kunshty* [Types of prints]. Lviv, 49 [in Ukrainian].
5. Etinger, Ya. (2003). Politika Vatikana i Holokost [Vatican policy and the Holocaust]. *Russkaya narodnaya liniya – Russian folk line*. <http://ruskline.ru/monitoring_smi/2003/11/05/politika_vatikana_i_holokost> [in Russian].
6. Etinger, Ya. Spasennye v Holokoste [Saved in the Holocaust] <<http://www.jig.ru/anti/003.html>> [in Russian].

¹ Бусганг, Ю. (2009). *Митрополит Шептицький Ще один погляд на життя й діяльність*. Львів: «Друкарські куншти».

² Гентош, Л. (2012). Митрополит Андрей Шептицький і євреї. *ZAXID.NET*. <https://zaxid.net/mitropolit_andrey_sheptitskiy_i_yevreyi_n1254082> (2017, серпень, 02).

7. Groerveydl, L. (2015). Spasenie evreev Bolgarii. [Salvation of the Jews of Bulgaria]. *Akademicheskaya Viki-entsiklopediya po evreyskim i izraelskim temam – Academic Wiki-encyclopedia on Jewish and Israeli themes*. <<http://ejwiki.info/wiki/>> (2017, May, 12) [in Russian].
8. Hentosh, L. (2012). Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i yevrei [Metropolitan Andrey Sheptytsky and Jews]. ZAXID.NET. <https://zaxid.net/mitropolit_andrey_sheptytskyi_i_yevreyi_n1254082> (2017, Serpen, 2) [in Ukrainian].
9. Ionkis, G. (2002). Chelovek, kotoryiy ostanovil Gitlera. [The man who stopped Hitler]. Lehaim. <<http://lechaim.ru/ARHIV/128/greta.htm> > (2017, May, 14) [in Russian].
10. Istoriiia arkhieparkhii [History of the Archdiocese]. *Ivano-Frankivska arkhieparkhiia UHKTs. Ofitsiinyi mediaresurs – Ivano-Frankivsk Archdiocese of the Ukrainian Greek-Catholic Church. Official media resource*. <<http://ugcc.if.ua/istoriia-arkhieparkhii.html>> (2017, Lypen, 28) [in Ukrainian].
11. Iz Poslannia Mytropolyta Andreia Sheptytskoho «Ne ubyi» [From the Epistle of Metropolitan Andrey Sheptytsky "Do not Kill"]. *Nezaleznyi kulturolohichni chasopys «I» – Independent cultural journal "JI"* <<http://www.ji.lviv.ua/n28texts/ne-ubyj.htm>> (2017, Lypen, 25) [in Ukrainian].
12. Jegorova I. (2005). Duhovnyj symvol dlja s'ogodennja [Spiritual a symbol for the present]. «Den'» – «The Day» <<https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/duhovnyj-simvol-dlya-sogodennja>> [in Ukrainian].
13. Jordanov, A. (2016) Спасяването на българските евреи. [Saving Bulgarian Jews] *История на света. – History of the world*. <<http://istorianasveta.eu/index.php/история/родна-история/българия-1878-1944/334-спасяването-на-българските-евреи.html>> (2017, May, 7) [in Bulgarian].
14. Kovba, Zh. (2010). «Sheptytskyi faktychno ocholyv yedynu v Yevropi orhanizovanu aktsiiu riaturannia yevreiv» [“Sheptytsky led the only one in Europe organized action to save Jews”]. *Prylbychi. Relihiina hromada Ukrainkoj Hreko-Katolytskoj tserkvy – Prylbychi. Religious community of the Ukrainian Greek-Catholic Church*. <http://prylbychiugcc.at.ua/load/pri_mitropolita_andreja/statti_v_interneti/sheptickij_faktichno_ocholiv_edinu_v_evropi_organizovanu_akciju_rjaturannja_evrejiv/9-1-0-12> (2017, Serpen, 2) [in Ukrainian].
15. Lyst Mytropolyta Lvivskoho Andreia Sheptytskoho do Papy Piia XII [Letter from the Metropolitan of Lviv Andrey Sheptytsky to Pope Pius XII]. *Nezaleznyi kulturolohichni chasopys «I» – Independent cultural journal "JI"*. <<http://www.ji.lviv.ua/n28texts/lyst-papy.htm>> (2017, Lypen, 25) [in Ukrainian].
16. Shankarovskiy M. (2009). Bolharskaia Pravoslavnaia Tserkov v hodi Vtoroi myrovoi voini. [The Bulgarian Orthodox Church during the Second World War]. *Sedmytsa RU*. <<https://www.sedmitza.ru/text/856931.html>>(2017, Ijun', 7) [in Russian].
17. Taneva A. Gazenko I. (2002). Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия Синод на Българската православна църква по еврейския въпрос (1940 – 1944) [The power of society in time of genocide: Proceedings of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church on the Rescue of the Jews in Bulgaria (1940-1944)] *Център за Еврейски изследвания «Св. Кл. Охридски» [Center for Jewish Studies "Holy Clement Ohridski"]*, Sofia, 138 [in Bulgarian].
18. Taneva, A. Спасяването на евреите в България. [Rescuing Jews to Bulgaria]. *Холокост и съвременност – Holocaust and modernity*. <<http://www.holocausteducentre-bg.org/balgarskiat-sluchai/spasiavaneto-na-evreite-v-balgaria/>> (2017, May, 1) [in Bulgarian].
19. The Righteous Among the Nations Department (2016). *Yad Vashem*. <<http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous-linked/statistics/bulgaria.pdf>> (2017, June, 2) [in English].
20. Zieve, T. (2017). Bulgarian church nominated for Nobel Peace Prize for saving Jews. *The Jerusalem Post*. <<http://www.jpost.com/Diaspora/Bulgarian-church-nominated-for-Nobel-Peace-Prize-for-saving-Jews-483975>> (2017, March, 18) [in English].